

עיצוב תרבות מגויסת: ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ 'השומר'

יאיר זלטנרייך

תקציר

מאורעות תרצ"ו (1936) גבו מחיר דמים כבד מהיישוב העברי בארץ ישראל והולידו צורך להפיח ולחזק את רוח החברה המגויסת – הבסיס ללכידותו של היישוב. על רקע זה התפרסמו ב־1937 וב־1938 שני ספרי הנצחה: **ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ 'השומר'**. את שני הספרים ערכו כותבים מקבוצות העילית של השמאל ושניהם התמקדו בביטחון ובעמל. **ספר מאורעות תרצ"ו** עסק באתוס ההווה ו**קובץ 'השומר'** נסב על מיתוס העבר הקרוב. במאמר אבחן את שני הספרים מהיבטים שונים ואברר את תפקידם בחיזוקה ובביסוסה של תרבות החברה המגויסת. אדרש לאופי הכותבים ולאופני העריכה ובתוך כך אזהה את הערכים שהכותבים ניסו להנחיל לקוראים ואת דרכי הבלטתם. שלושה ערכים כאלה – התיישבות על אדמת המולדת, עבודה והגנה – נחשבו למסד הערכי של החברה העברית המגויסת. לצד אלה ייבחן גם האופן שבו בחרו העורכים להציג בספרים דמויות מופת. אנסה לבסס את הטענה שהספרים הם דוגמה לאופן שבו חברה מגויסת ממשטרת רגשות. יתברר שיעדם של הספרים היה לשקם את חוסנו של היישוב בארץ ישראל ולהתוות את הדרך לחברה העברית המגויסת בעת משבר.

מילות מפתח: אמוציות, הנצחה, השומר, חברה מגויסת, מאורעות תרצ"ו

מבוא

בשנים 1936-1939 התקוממו ערביי ארץ ישראל נגד שלטונות המנדט הבריטי. להתקוממות היו השלכות ברורות על היישוב העברי. היא גרמה לפגיעות מתמשכות וחסרות תקדים בהיקפן בנפש וברכוש וטבעה באנשי יישוב חותם רגשי עמוק. אנשיו הופתעו מן האינטנסיביות של המרד ומהתמשכותו, מאבדן הביטחון הסביבתי והאישי בתחבורה ובשדות, בעיר ובכפר. חברי היישוב, שעד אז ניהלו את ענייניהם הפנימיים מתוך אדנות יחסית, הרגישו פתאום שאין הם שולטים עוד בהתרחשויות ותחושת החוסן הפנימי שלהם נפגעה קשות. המרחב התרבותי – העיתונות, מסגרות החינוך ומפגשי השיח – נעשה אמצעי מרכזי במאמצים לביצורה המחודש של תחושה זו.

במרחב זה התפרסמו שני ספרים, **ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ 'השומר'**¹, שהם ענייניו של מאמר זה. נסיבות הופעתם היו שונות: הראשון התפרסם בכוונת מכוון, ואילו השני יצא לאור במהלך המאורעות בלי שתוכנן כך. שניהם היו לכלים רבי-השפעה במאבק התרבותי לשיקומו של החוסן היישובי. במאמר אבחן את סוד השפעתם של הספרים ואטען שהיא נבעה משלוש סיבות עיקריות: (א) הם נשענו על דפוסי ההמשגה של תרבות החברה המגויסת שאפיינה את היישוב העברי באותם ימים; (ב) הם השתמשו בכלים מתחכמים של הנעת רגשות; (ג) הם השמיעו את קולן של שתי קבוצות עילית תרבותית – חברי מערכת העיתון **דבר** וותיקי אגודת השומר – שהייתה להן השפעה רבה, לפחות במחנה הרחב של השמאל, ובהקשר המסוים של בעיות ביטחון כנראה גם במעגלים פוליטיים רחבים יותר.

החברה העברית המגויסת בתרצ"ו

תרבות החברה המגויסת

ראשיתה של התרבות המגויסת עוד בימי העלייה השנייה (1904-1914), ובשנות השלושים היא כבר הייתה מושרשת בחברת היישוב העברי. היא ביטאה חתירה למטרה משותפת, מדינה עברית עצמאית שתהיה חזקה מריבוי הפרשנויות והערכים האידיאולוגיים שייצקו לתוכה.² תרבות זו, שהייתה ספוגה בנימה רומנטית, ביטאה נכונות לשלם מחיר אישי כבד ולקבל בתמורה גמול רגשי. אחד ממאפייניה העיקריים היה השקידה לעצב דמות של אדם חדש במולדת החדשה, שכיניו הסמלי 'עברי' כמו בא להדגיש את ההבדל בינו ובין 'היהודי הגלותי'. עבריות והתגייסות הלכו יד ביד והזינו זה את זה. העברי המגויס היה נכון לעמול ונכון לשמור – וכך למלא את שני ציווייה העיקריים של המולדת החדשה. תנועת העבודה תרמה לתרבות הגיוס מאפיין שלישי: התיישבות חקלאית שיתופית.³

1 ברכה חבס (עורכת), **ספר מאורעות תרצ"ו**, דבר, תל אביב תרצ"ו. הספר סוקר את התקופה שעד תחילת אפריל 1937 (ולא 5 בנובמבר 1936, כפי שמצוין בו בעמ' ד); שלמה קפלנסקי (עורך), **קובץ 'השומר': תעודות, זכרונות ודברי הערכה כתובים בידי ותיקי 'השומר'**, ארכיון העבודה, תל אביב תרצ"ח. הקובץ (קפלנסקי, אגב, מכנה אותו 'ספר זיכרון', עמ' XI) יצא במהדורה ראשונה עם תחילת המאורעות ובמהדורה מורחבת בסבת תרצ"ח (דצמבר 1937). כל ההפניות לספרים אלו בהמשך המאמר יופיעו בגוף הטקסט בציון מספרי עמודים בלבד.

2 דן הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית**, עם עובד, תל אביב 1977; אניטה שפירא, **ההליכה על קו האופק**, עם עובד, תל אביב 1989; עוז אלמוג, **הצבר: דיוקן**, עם עובד, תל אביב 1997; אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), **פטריטיזם: אוהבים אותך מולדת**, הקיבוץ המאוחד ואקדמון, תל אביב 2004; Todd Samuel Presner, *Muscular Judaism: The Jewish Body and the Politics of Regeneration*, London and New York, Routledge 2007.

3 לרקע כללי על היישוב העברי בתקופה ראו: אלחנן אורן, **התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה תרצ"ו-תש"ז / 1936-1947**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח; אניטה שפירא,

קיומה של קבוצת עילית תרבותית היה צורך מרכזי בחברה המגויסת, שכן קבוצה זו פיתחה הנדסת תרבות שעיקר פועלה היה תרגום אמוציות למושגים וניסיון להימנע מחשיבה מופשטת ומורכבת. היא יצקה סדר בערכים שהניעו את החברה המגויסת והציעה להם פרשנויות שאפשרו הבחנה בין טוב לרע, בעיקר על ידי איתור האחר וסימונו. בדרך זו נבנו ושומרו יחסי עֲצֵמָה. כדי להגיע לקהל יעד רחב נשאו פרשנויות אלו אופי מפשט ומשטח, שניכר בשלושה אופנים: (א) שימוש בסממאות כדי להדגיש יעדים ולהימנע מהסברים; (ב) שימוש בסמלים כדי לעצב ייצוג חזותי קליט ולהימנע ממלל מסורבל; (ג) שימוש בסממאות ובכותרות כדי ליצור אמוציות מוכנות. למשל שימוש הערבים במונח 'המרד הערבי' לעומת שימוש היהודים במונח 'מאורעות תרצ"ו' (ולעומת שימושם של הבריטים במונח הניטרלי לכאורה (disturbances). כך הושגו שלוש תוצאות: ראשית, עוצבו דפוסי חשיבה דומים, גם אם לא אחידים, ששזרו יחד ערכים לאומיים. שנית, תוצרי התרבות שיצרה החברה המגויסת בעבור חבריה התקבלו מרצון וללא ביקורת ממשית. שלישית, במסרים התרבותיים נשזרו תווים אנטי-אינטלקטואליים ברורים. עם זאת, היו קשיים בשימורה של ההתלהבות והפעילות היוצרת. בלבם של יחידים התעוררו לעתים ספקות באשר ליכולתם להתחבר לעשייה הכללית. ספקות אלו יצרו עומס רגשי והוא משתקף בשיח הסמוי שקיימו רבים עם עצמם.⁴ כדי להשקיט את רוחם וליצור בקרבם אחדות באשר למטרה הסופית נדרשה אפוא פעילות תרבותית בלתי פוסקת, שניזונה בעיקרה ממקורות פוליטיים וסיפקה גוני פרשנות ודגשים שונים. ילדים ונוער ספגו את המסרים בבתי הספר ובמסגרות האינטנסיביות של תנועות הנוער. הבוגרים ניזונו מעיתונות יומית שביטאה את כל גוני הקשת הפוליטית וממגוון טיולים והרצאות ששילבו חוויה, מידע ופרשנות.⁵ כך נכרכו יחדיו חוויה, חינוך ועשייה משותפת מלהיבה.

כמו בכל חברה מגויסת הייתה ההסמלה משענת מרכזית לפעילויות התרבותיות והיא פעלה בשלושה צירים: ציר הדימויים, ציר ההיסטוריה וציר ההווה. ציר הדימויים סייע בעיצוב דימוי עצמי שיהלום ככל האפשר את ייצוג העברי הרצוי: אדם איתן שבוטח בעצמו,

ההליכה על קו האופק; הנ"ל, חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948, עם עובד, תל אביב 1992; נחום קרלינסקי, פריחת ההדר: יזמות פרטית ביישוב, 1890-1939, מאגנס, ירושלים תשס"א; אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006; משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי: חלק שלישי, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בשיתוף מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ח.

4 דורה בדר, ציפור פצועה: דורה בדר – יומן 1933-1937 (ערכה יפה ברלוביץ), הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2011; יאיר זלטנרייך, 'רכישת אדמות ערביות בגליל (1935-1941): הזווית היהודית בעיני יוסף נחמני', אופקים בנאוגרפיה, 76 (2010), עמ' 112-130.

5 יובל דרוך, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני, מאגנס, ירושלים תשס"ח, עמ' 8-16; זאב שביט, "הרכשת כבר את המפתח לאוצרות תרבותנו?": הוראת עברית והמצאתה של תרבות לאומית בתנועת העבודה בשנות ה-20', בתוך: הנרי וסרמן ויוסי דהאן (עורכים), להמציא אומה: אנתולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2006, עמ' 351-381.

נכון למאמץ, בעל שליטה עצמית, היודע את אשר לפניו. ציר ההיסטוריה הזין את ציר הדימויים מפני שסיפק צידוקים לדמותו הגברית של העברי ולזכויותיו על הארץ. ציר זה היה סלקטיבי. הוא סיפק בעיקר זיכרונות של גבורה דרך הבניית דמויות מיתיות ומקומות מיתיים: בר כוכבא, יהודה המכבי או מצדה.⁶ ציר ההווה תרגם את המעשים הנדרשים לסמלים. הוא נשען על ביטויים כגון גאולת הארץ או כיבוש השממה, שעשו את הפעולה לערך והדגישו את חיבורו המחודש של העם לארץ ואת שובו של בעל הבית הטבעי.

מאורעות תרצ"ו

המרד הערבי, המכונה בהיסטוריוגרפיה העברית מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, היה כאמור מאורע מכונן בתהליך התפתחות תודעתה של החברה העברית המגויסת. מאז ראשית ההתיישבות ידע היישוב העברי התנגשויות דמים עם האוכלוסייה הערבית, מקצתן נקודתיות ומקצתן מתמשכות ומאורגנות, אבל המרד הערבי היה שונה מכולן בכמה מובנים: הוא נמשך שלוש שנים והתרחש בכל רחבי הארץ; הוא כוון כנגד שלטונות המנדט הבריטי, שנשאו באחריות למצב בארץ, אבל מניעיו נגעו להתיישבות היהודית ולמאבק על השליטה העתידית בארץ. הוא גבה מהיישוב מחיר כבד מאין כמוהו, וכבר בשלב הראשון שלו, בשנת תרצ"ו, היו 80 הרוגים ו-300 פצועים עברים.

המרד החל ספונטנית ב־19 באפריל 1936 בהתפרעויות דמים ביפו, אך עד מהרה התגבש והתמסד. מיד עם תחילתו נוסד הוועד הערבי העליון בהנהגת חאג' אמין אל־חסייני, המופתי של ירושלים. הוועד, שייצג את רוב הזרמים הפוליטיים במרחב הפלסטיני, הציג לבריטים שלוש דרישות: איסור על הגירה יהודית, איסור על העברת אדמות ערביות ליהודים והקמת ממשלה לאומית. בד בבד הכריז על שביתה כללית עד לקבלת דרישותיו. אף שהשביתה הטילה עול כלכלי כבד על שכבות נרחבות התמידו הערבים בשביתה חודשים ארוכים והיא התפוגגה רק בנובמבר. אפשר לומר באירוניה מסוימת שהמרד עיצב את ראשיתה של החברה המגויסת הערבית, למשל על ידי הטלת מס וולונטרי למימון תמיכה בנפגעי השביתה (אף שרק מעטים שילמו מס זה). במהלך המרד התפתחה אצל הערבים לוחמת גרילה, וכיוון שהבריטים פעלו נגדה בערים באגרסיביות רבה נדחק מרכז הכובד של המרד לאזורי הכפר. המרד כוון אפוא לנקודות תורפה במרחב היהודי: יישובים באזורי פריפריה, שכונות בשולי הערים או צירי תחבורה.⁷

6 Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 1995

7 Ted Swedenburg, *Memories of Revolt: The 1936-1939 Rebellion and the Palestinian National Past*, University of Arkansas Press, Fayetteville, AR 2003; Mathew Kraig Kelly, *The Crime of Nationalism: Britain, Palestine, and Nation-building on the Fringe of Empire*, University of California Press, Oakland, CA 2017; Matthew Hughes, *Britain's Pacification of Palestine: The British Army, the Colonial State, and the Arab Revolt, 1936-1939*, Cambridge University Press, Cambridge 2019

ואולם במבט לאחור תרמו שלוש שנות המרד בעקיפין לחיזוק חוסנו ולכידותו של היישוב. מאורעות הדמים הגבירו את ההבנה של היישוב שעליו לסמוך רק על עצמו, לא רק בדרכו להקמת מולדת אלא גם במאבקו לשרוד בארץ ולהתבסס בה. באותן שנים הדגישה תעמולת הגיוס, לנוכח הסכנה ותחושת הפטליות, את הצורך בלכידות, בתושייה, בנחישות ובתחושת שליחות ואחריות של כל פרט ברקמה היישובית. כך חלו ביישוב כמה תמורות מהותיות, ובהן חתירה לאוטונומיה באספקת שירותים חיוניים. סמלה היה גרעין העצמה שקם בצפונה של תל אביב וכלל נמל, שדה תעופה ותחנת כוח לייצור חשמל – כולם עבריים. תמורה חשובה אף יותר הייתה בתחום הביטחון: בחודשים הראשונים של המרד הוקם חיל הנוטרים ככוח עזר למשטרה הבריטית, ועד ספטמבר 1936 כבר שירתו בו כ־2,000 גפירים; ארגון ההגנה התמקצע ועבר תהליך של ארגון פנימי מורכב שבמסגרתו קם מטה כללי המחולק לאגפים ולמחוזות (שיהיו לימים הבסיס למבנה הארגוני של צה"ל); הוקם כוח עילית, הפו"ש (פלוגות השדה), שקיבל עליו משימות מיוחדות של סיור ושל אבטחת יישובים; התפתח מפעל חומה ומגדל – במסגרת זו נעשו יותר משלושים פעולות מורכבות של התיישבות והיאחזות באזורי ספר.⁸

ספרי ההנצחה

זיכרון והנצחה נשענים על הנעת רגשות, אך שלא כמו מעשה הזיכרון, שפניו לעבר ומטרתו העיקרית לשמר דימויים נוסטלגיים של אדם שנפטר או קהילה שחרבה, פניו של אקט ההנצחה להווה והוא מבקש להשתמש במתי העבר כמופת לאנשים החיים. לכן ההנצחה ממלאת תפקיד ברור בתרבות המגייסת: אין היא נושאת בחובה תובנות חדשות; תפקידה לתרגם ערכים רצויים ומטרות ראויות לרגשות על ידי חיזוק האמפתיה למונצחים ולמעשיהם ויצירת הזדהות עמם. באופן זה מסדירה פעולת ההנצחה את התובנות הקיימות ומאששת אותן.⁹

הנצחה נעשית במגוון דרכים וחשוב אפוא לחדד את ייחודם של ספרי ההנצחה. להנצחה פנים רבות, פומביות באופיין – טקס, מיצג חזותי או שירה – וההנצחה בפרהסיה מן הסתם מעצימה את הממד האמוציונלי. הנצחה בספר, לעומת זאת, נועדה במהותה למרחב

8 יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק ב, עם עובד, תל אביב תשכ"ה, עמ' 631-791; יהושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הערבית הלאומית הפלסטינית, 1929-1939, עם עובד, תל אביב 1978; יגאל איל, האינתלפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי עליידי הצבא הבריטי בארץ-ישראל, 1936-1939, מערכות, תל אביב 1998; תום שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, כתר, ירושלים 1999, עמ' 337-359; יובל ארנון-אוחנה, מרד ערבי בארץ ישראל, 1936-1939, אריאל, ירושלים 2013.

9 לדיון בשאלת המשמעות של 'הנצחה' לעומת 'זיכרון' ראו: מעוז עזריהו, פולחני מדינה: הגיגות העצמאות והנצחת הנופלים, 1948-1956, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1995; מולי ברוג, יד ושם – למי? המאבק על דמותו של הר הזיכרון, כרמל ואוניברסיטת בר-אילן, ירושלים ורמת גן 2019.

האינטימי ולכן היא שונה. הספר – שלא כמו טקס פומבי, שהוא אירוע ציבורי – מאפשר אינטימיות. הפרט יכול להתייחד עם ספר ההנצחה בד' אמותיו, לבחור את רגעי הקריאה המתאימים לו, לשוב ולקרוא קטעים מסוימים, לדלג על אחרים, לקבוע לעצמו את סדר הקריאה ואת הקצב הנוח לו. הספר גם מקל על הפרט להביע רגשות שאין הוא חפץ לבטא בפומבי, כגון בכי, ויוצר אפוא חיבור רגשי למסרים. כלומר ספר יכול להתניע תהליכים מתמשכים של עיבוד והפנמה.

ספר הזיכרון משמר במובן מסוים את מוחשיותו של המת במארג המשפחתי והקהילתי. התרבות היהודית והישראלית התקשתה במיוחד להיפרד ממתיה, שכן נעדרה ממנה במידה רבה ההשלמה עם הגורל. נוכחותו המדומיינת של המת הקלה במשהו את החסר שהרגישו האנשים שהניח אחריו. זהו אולי ההסבר לכמות החריגה בהיקפה של ספרי זיכרון בישראל. ספר הזיכרון נועד אפוא בעיקרו למעגל קוראים אינטימי, שהכיר את המת. בעניין חשוב זה נבדל ספר ההנצחה מספר הזיכרון. ספר ההנצחה נועד גם למי שלא הכירו את המת, לקהל קוראים שהמת היה אנונימי בעבורם עד לרגע שבו הפיח בו הספר רוח חיים. עם זאת, ספרים רבים כורכים יחד זיכרון והנצחה והגורל המשותף מספק מעט נחמה למי שחוה כאב פרטי. בדבריו של משה רוזנצוויג אל או על בנו אורי (ג'ימי), שנפל בשדות קיבוץ ארוז, שזורים יחד הבן הפרטי והבן הלאומי: 'איני בא להספידך, ג'ימי יקר, כי אין אנו ההורים היחידים לגורל זה [...] וגם אין מספידים אדם חי ודמותך נבטת בנו תמיד באשר נפנה'. ולצד זאת: 'איככה תכתב בידי אב שכול פרשת חייו של בנו בכורו [...] פרשה רצופה כולה עמל, חובה, נשיאה בעול משחר ילדות עד יומו האחרון'.¹⁰ בתוך כשנה, בתחילת 1937 ובתחילת 1938, בעיצומם של ימי המאורעות, התפרסמו שני ספרי הנצחה שהם ראי נאמן לתרבות המגייסת בחברה היישובית של אותם ימים. ספר מאורעות תרצ"ו נועד להנצחה בקובץ 'השומר' חוברים יחד זיכרון והנצחה, אך מגמתו הברורה היא להעמיד את ההנצחה במרכז.

את שני הספרים ערכו כותבים מקבוצת העילית התרבותית של תנועת השמאל הממסדי ושניהם התמקדו בהיבט הביטחוני. כפי שיחודד להלן, האחד עסק באתוס ההווה והאחר במיתוס העבר הקרוב, כלומר בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה. את מאורעות תרצ"ו ערכה ברכה חבס, עיתונאית מרכזית בדבר, היומון ההסתדרותי.¹¹ חבס עלתה ארצה עם משפחתה בנעוריה, למדה הוראה, וכשהייתה בת עשרים עבדה כמורה במושב כנרת – המורה היחידה בבית הספר. אחר כך למדה פסיכולוגיה וחינוך באוניברסיטת לייפציג ובשובה הייתה לעיתונאית בדבר. היא פיתחה זיקה מיוחדת לענייני ביטחון והייתה כתבת קדמית ברבים מאירועי חומה ומגדל. הרוח החיה בעריכת קובץ 'השומר' היה שלמה

10 חיים שנגדעו, איחוד הקבוצות והקיבוצים – קבוצת ארוז [חמ"ד] תשי"ח.

11 ברכה חבס־זכהן, בית אבי; דברים לזכרה; מכתבי תנחומים, דוד הכהן, חיפה 1969; Yaffah Berlovitz, 'Bracha Habas', *Jewish Women Encyclopedia*, online encyclopedia, https://jwa.org/search?search_api_fulltext=Bracha+Habas (retrieved 2.12.2019)

קפלנסקי¹² קפלנסקי, שלמד הנדסה בווינה, היה מבכירי מנהיגיה של מפלגת פועלי ציון, אמה הרוחנית של תנועת השומר (אף שהוא עצמו לא עסק בפעילות ביטחונית). מ־1927 שימש מנהל מחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית, ובשנת 1932 התמנה למנהל הטכניון בחיפה ובתפקידו זה תרם רבות לתנופת ההתפתחות של המוסד. ב־1936 הייתה חבס בת 36 וקפלנסקי בן 52. כפי שנראה, טבעם של הספרים הושפע מתחומי עיסוקם השונים של העורכים – האחת באה מתחום התקשורת והאחר מתחום הארגון.

כפי שכבר צוין, שני הספרים הם דוגמאות ברורות לעיצוב תכנים של חשיבה מגויסת בדרכים אמוציונליות. במאמר אברר אילו אמצעים נקט כל אחד מהעורכים של ספרים אלה להשגת מטרה זו ובאיזו מידה הוא השתמש באווירת המשבר ששררה בתקופה הנדונה כדי להעצים את המסרים. לשם כך ייבדקו אופיו של קהל היעד; משמעות המבנה הפנימי של הספרים; אופי העדויות שהובאו ומקומן בשיח בין השורות של דמויות מעצבות, כגון ברל כצנלסון, לעומת אנשים מן השורה; והשתקפותם של הערכים שביקשו הספרים לבסס: הגנה, עמל והתיישבות לצד איפוק, נחישות ותעוזה. בסיכום המאמר אבחן אם יש בספרים אלו, בין השורות, מסרים סמויים.

ספר מאורעות תרצ"ו ביטא מגוון של רגשות שעוררו ביישוב המאורעות הקשים של שנת תרצ"ו וקיבץ בתוכו דברי נחמה ועידוד של אנשי קבוצת העילית התרבותית לצד שפע ביטויים לכאבם של אנשים מן השורה, כאב שהעיד על היקף ההפגמה של משטור הרגשות. לא היו לו ספרי המשך. הוא חתר להציע שליטה רגשית וחוסן אישי ולאומי וכך לבסס מחדש את חשיבות הגיוס, אף שהמילה עצמה – גיוס – אינה מופיעה בספר. הוא הסתייע בטראומה של קוראיו ובאחדות הגורל שחשו עקב הסמיכות הרבה למאורעות.

הצורך של הספר לטעת חוסן היה ממשי. מתוך הספדי 108 'חללי ימי המסה והגבורה' בספר **מאורעות תרצ"ו** (עמ' 635–693), חלל אחד מדי שלושה ימים במשך כמעט שנה, מבצבצת תמונתו של היישוב העברי. החללים היו לרוב צעירים מאוד, מה שחידד את תחושת האסון הקולקטיבי: 62 מהם היו בני פחות מ־30 (27 מאלה בני פחות מ־23). 86 מההרוגים נולדו בגולה, 28 מהם עלו בשלוש השנים שקדמו לנפילתם. רובם עסקו במלאכת כפיים: 57 מהם, כמחצית, היו פועלים, ועוד 20 חקלאים. יחד הגיע שיעורם ליותר מ־70 אחוזים. מצטיירת כאן אפוא תמונה של נעורים, עלייה, עמל ושמירה, שבה המרחב הכפרי היה עד למרבית האסונות. אבל בהספדים משתקפת בעקיפין גם תמונת מציאות שאינה מבטאת את העצמה והנחישות שהספר מנסה להציג. פתאום התברר שהחברה היישובית מתקשה להגן על עצמה. מרבית החללים נהרגו בהפתעה וכמעט אין בספר תיאורים של ניסיונות של הקרבנות להתגונן. 47 מהם נפלו בכבישים, שבובם משמירה או באש מהמארב. 14 נרצחו בהתקפות ברחובות יפו, ירושלים, ראש פינה או חיפה. 14 מתו בעמדות השמירה ועוד 8 נפלו קרבן לתאונות נשק. 10 נרצחו בבתיהם ו־14 במקום עבודתם.

12 דוד תדהר (עורך), **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו: דמויות ותמונות**, ו [חמו"ל], תל אביב 1955, עמ' 2630; יובל דרור, 'ראשית הטכניון העברי בחיפה, 1902–1950: מהתוכנית לבית ספר גבוה יהודי ועד תום תקופת ניהולו של שלמה קפלנסקי', **עיונים בתקומת ישראל**, 6 (1996), עמ' 330–357.

קובץ 'השומר' הופיע 18 שנים אחרי פירוק האגודה. אמנם הוא לא נכתב ככל הנראה מתוך זיקה למאורעות, אך בשל עיתוי הופעתו תרם לביסוסה של תפיסת הגיוס. הספר הציב את עילית השומר כדגם לחיקוי, דמות אידיאלית של מגויס. השומר מילא תפקיד ייחודי בעיצוב תרבות הביטחון של היישוב וערכי החוסן הלאומי. האגודה התקיימה בשנים 1909-1920, ומייסדיה, בהם יצחק בן-צבי, ישראל שוחט וישראל גלעדי, היו חברים בתנועת פועלי ציון או קרובים אליה. תפיסתה הושתתה על שליטה עברית בגורל היישוב ומכאן נבעו שני עקרונותיה: כיבוש השמירה וכיבוש העבודה. שומרי האגודה פעלו במרבית המושבות העבריות בארץ ישראל, אף שלפעמים נוצרו חיכוכים שהביאו לפיטוריהם. הם השתתפו בהקמת כמה וכמה יישובים, בהם כפר גלעדי, תל עדשים ועין חרוד. ארגון השומר הקפיד מאוד בבחירת חבריו – בשיאו מנה רק כמאה חברים – עובדה שתרמה לדימוי האליטיסטי שלו. במקצועיותו ובנחישותו הניח יסוד לתרבות הביטחון של היישוב העברי והיה הראשון שהציב ערכים של הגנה ויישום, אם כי יש לזכור שהתקופה שפעל בה הייתה שונה לחלוטין משנות השלושים – ההתיישבות אז הייתה דלילה הרבה יותר ותודעת העבריות רק התחילה להתגבש. השומר התאפיין בדבקות במטרה וייצג בעבור רבים עבריות גאה, נחושה ולחמית. היו בו מאפיינים סמליים של גבריות, כגון אומץ, יזמה, קור רוח וישרה פנימית, ומאפיינים אלו דיברו גם ללבם של אנשי מרכז וימין.¹³ דיוקנאות החללים המונצחים בקובץ 'השומר' שונים מאלה שבספר מאורעות תרצ"ו: אלה חלוצי ביצור תודעת הביטחון, ההולכים לפני המחנה, ואלה אנשי עמל ואזרחים שלא ראו בעיסוק בביטחון ייעוד אלא כורח. שני הספרים הגיעו מבית היוצר של תנועת העבודה – מערכת דבר וארכיון העבודה. קהל היעד שלהם היה אנשי התנועה, אך ככל הנראה הם ביקשו להגיע למרחב היישובי כולו, שכן שניהם עסקו בנושאים שמשמעותם הרגשית הייתה כלל-יישובית. המאורעות הדגישו באופן חסר תקדים את שאלת האחריות של היישוב ובניו לגורל הלאומי ונגעו אפוא בסוגיות שחורגות בבירור מן המסגרת הפוליטית. לכן על אף זיהויו האידיאולוגי הברור של השומר חצו העמדות הרגשיות כלפיו גבולות פוליטיים (כשם שקרה גם עם יוסף טרומפלדור). קשה להעריך מה הייתה תפוצתם של הספרים ומה הייתה מידת השפעתם. אפשר להניח שמערכת ההפצה היעילה של דבר, עם פעולה משלימה של מועצות הפועלים, הניעו מנופי שיווק יעילים במושגים של אותם ימים. אך גם את השפעתם קשה להעריך, שכן היו נדבכים של מנגנון גיוס שהתקיים שנים ארוכות קודם לכן והוסיף להתקיים גם אחר כך. על כל פנים, האינטנסיביות של הטקסטים, בייחוד של ספר מאורעות תרצ"ו, לבטח השאירה את רישומה.

13 מן הפרסומים הרבים על השומר יציגו פרסומים אלו: שאול אביגור ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, כרך א, חלק א, משרד הביטחון [תל אביב] תשט"ו, עמ' 193-274; גרשון גרא, השומר, משרד הביטחון, תל אביב 1985; יעקב גולדשטיין, בדרך אל היעד: 'בר גיורא' ו'השומר' 1907-1935, משרד הביטחון, תל אביב תשנ"ד; גור אלרואי, 'משרתי המושבה או רודנים גסי רוח? מאה שנה לאגודת "השומר" – פרספקטיבה היסטורית', קתדרה, 133 (תש"ע), עמ' 77-104; מתתיהו מינץ, "השומר" ורעיון ההתנדבות לצבא העות'מאני, עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 17-25.

'ספר מאורעות תרצ"ו'

הספר

הספר, שיצא כשנה אחרי פרוץ המאורעות, נועד בבסיסו למי שתמכו בתנועת העבודה או היו מזוהים עם ערכיה, ואכן הודגשו בו ערכים של התיישבות וחיי שיתוף, שלא היו נחלתם של החוגים האזרחיים. ואולם הנימה הלא-פולמוסית שנקט ואפיינה ה'רך' של מסריו האידיאולוגיים מעידים על ניסיון להגיע למעגל רחב הרבה יותר, הכולל גם אנשי מרכז פוליטי עירוניים. סגנון הכתיבה הלם קשת גילים רחבה, החל בתלמידים בכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי וכלה במבוגרים ובקשישים.

הספר תוכנן בקפידה רבה כך ששיג את מטרתו: ביסוס התרבות המגויסת וקירוב לבבות. לדברי ברל כנצלסון, שימש הספר 'עד להרגשת סולידריות ושותפות גורל, אשר הביאה אלפים-אלפים לרצונם ולהתנדבותם אל מקומות העמל והסכנה' (עמ' טו). מבנה הספר נועד להעצים את השפעתו. הוא נפתח בהקדמה קצרה אך נוקבת של כנצלסון, מעצב חשיבה כריזמטי שהיה מקובל על חוגים רחבים ביישוב,¹⁴ ומסתיים במאה עמודים בערך שבהם מונצח אישית כל חלל – כלומר הוא נע בין הצגת המטרה להמחשת מחירה. בין שני המוקדים האלה שילבה ברכה חבס מגוון טקסטים: פריטי מידע, פרשנויות וטקסטים שתכליתם העצמת הרגשות. אפשר למצוא בו כרוניקה של האירועים, מאמרי מערכת של משה בילינסון¹⁵ בדבר היום, קטעי נאומים של מנהיגי השמאל הקונצנזואלי, דוגמת דוד בן-גוריון, פריטי שירה וספרות של יוצרים בולטים דוגמת ש' שלום ואפילו תזכירים רשמיים. ארבע מגמות עיקריות ניכרות בספר: (א) יצירה מחודשת של סדר לאחר תחושת אי-הסדר שגרמו הפתאומיות, האינטנסיביות, ההיקף הארצי וההתמשכות של המאורעות; (ב) רענון של תפיסות החברה המגויסת על ידי הדגשת דיכוטומיה בין מושגים חיוביים למושגים שליליים, בניית קדימות ערכית ועיצוב דפוסי המחשבה הרצויים. מושגים אלו

14 ברל כנצלסון, שב-1936 היה בן 49, בנה לעצמו מעמד מרכזי בתנועת הפועלים משלוש בחינות: כאיש מעשה, כאיש רוח וכאיש מוסר. בהחלט אפשר לומר שבעת המאורעות ייצג ברל את הקונצנזוס של תנועת העבודה. הוא היה ממעצבי התפיסה שדגלה בהדגשה של לאומיות בונה, במטרה להקים מדינה עברית – ברוח תנועת העבודה, כמובן. כנצלסון, שהיה שנים רבות עורך העיתון רב-ההשפעה דבר, טבע באמצעות מאמריו חותם משמעותי בתרבות דורו. העובדה שמימיו לא נשא תפקיד פוליטי אופרטיבי רק העצימה את הכריזמה שלו. אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, עם עובד, תל אביב 1981, שני כרכים.

15 משה בילינסון היה ב-1936 בן 47, ומת בסופה של אותה שנה, כמה חודשים לפני צאת הספר לאור. כמו כנצלסון הוא היה מהפובליציסטים הבולטים של תנועת העבודה ומבקר חריף של השלטון הבריטי. בילינסון, רופא במקצועו, היה מבכירי קופת חולים של הסתדרות העובדים ויום הקמת בית חולים (שאחרי מותו נקרא על שמו). הספר מנציח את בילינסון במאה עמודים בערך (344-259) ממאמריו בדבר. בחרתי שלא לנתח אותם במאמר זה משום שעיקר מבטם אינו מופנה לחברה העברית אלא ל'אחר': הערבים והבריטים.

קיבלו חיזוק ולגיטימציה מן הזיקה לאושיות הסמכות התרבותית שהייתה מקובלת על השמאל: ברכה חבס עצמה סרטטה את קווי הסדר הרצוי, משה בילינסון צוטט באריכות, וברל כצנלסון – בהקדמה שכתב – נתן לגיטימציה לספר כולו; (ג) התמודדות עם מצוקות קיימות או אפשריות, כגון פחד, אי־שקט או רפיון ידיים, באמצעות הקניית התחושה שמנהיגי היישוב שולטים במצב ויכולים לתת מענה לשאלות הבווערות; (ד) זיהוי, איתור והדגשה של מכנה משותף של ערכים ומטרות במרחב היישוב, אם באמצעות קטעי זיכרונות אישיים קצרים ואם באמצעות הנקרולוגים, לקט ההספדים ופרקי ההנצחה לחללים שבסוף הספר.

ברל: התוויית המהות

הספר נפתח כאמור בדברים של ברל כצנלסון. בשלושה עמודים וחצי בלבד ניסה ברל לבטא את תמצית תפיסת הגיוס של היישוב העברי כולו. שלא כמו מרבית הפרקים האחרים בספר, שטבוע בהם גם חותם ערכי פוליטי, דבריו של ברל מבטאים בעליל רוח לאומית: הם עוקפים ערכים תנועתיים כגון התיישבות ושיתופיות ומבליטים דפוסי התנהגות רצויים החוצים מחנות רעיוניים ופוליטיים, דפוסים שכל אחד מבני היישוב היה יכול לאמץ לעצמו. ברל אינו מהרהר ואינו מתלבט אלא קובע כאן מסמרות. הוא מונה חמישה ערכים שראוי שיהיו בחברה המגויסת העברית:

- א. אומץ ונחישות. דור ההווה הוא ייחודי, חסון וגא. 'ספר זה אינו מבקש [...] להיות נאד דמעות. [...] דור ישראל זה [...] כל העולם – וגם ארצו – לו גרדום'. אבל שלא כמו דורות של יהודי הגולה המבוהלים, דור זה 'עומד על נפשו [...] ומתאזר להפיל חרב מידי צורר' (עמ' יג).
- ב. לכידות. כוחה של החברה המגויסת בהתכנסות לתוך עצמה ולשם כך עליה לזכור את תפקידה ומטרותיה. 'ספר זה [...] אינו מתכוון כלפי חוץ. [...] פניו מועדות פנימה, לעומדים במערכה. [...] ספר להזכיר, ללמד את בני יהודה זכירה. [...] מלחמה לנו בשכחה' (שם).
- ג. התמודדות בשעת מבחן. 'איזהו גיבור? לא הבורח מן הגורל אלא הכובש אותו. [...] יש רגעים בהם נצרפת אומה [...] ואוי לו לדור המכזיב ברגעים כאלה' (עמ' יד). שעת ההווה היא שעת המבחן. הגורל הוא שכפה על היישוב התמודדות זו ויש לקבל אותה באומץ כעובדה. חוסר הבררה צריך לשמש בסיס לגיוס עצמה, לא למנוסה מהמערכה. אסור לשקוע בחמלה עצמית אלא להיאבק.
- ד. חשיבות הנכונות להתגייס. ההתגייסות ביטאה תרומה אינטנסיבית של הפרט לכלל ונחשבה לפועל יוצא של מיצוי עצמי וכוונה מלאה. 'אין חיי אדם ראויים לשמם, אלא אם כן האדם החי אותם נותן אותם אל לבו [...] ואוצר את תמצית חווייתו באוצר זכרונו. [...] אין התגברות ואין התעלות מבלי לחיות את הדברים למלואם, לעומקם' (עמ' יד). בדברים אלו של ברל יש נימה אקזיסטנציאליסטית ברורה.

ה. המשכיות מתוך חיבור לסמלי העבר הקרוב. 'דור זה רשאי לומר ליוסף טרומפלדור ולאחריו שר, אנשי תל חי: לא ביישנוכם. לא תל חי אחד קיימנו אלא כל הארץ הייתה לנו תל חי' (עמ' טז).

כך הוצגה החברה המגויסת כמכשיר היחיד למימוש הקמת המולדת, וערכיה היו למסר המרכזי של העילית התרבותית המגייסת לבני היישוב.

העדויות

בעדויות הרבות המובאות בספר אפשר למצוא שלושה אמצעים עיקריים להעברת מסרים, מה שרומז לאפשרות שלא מדובר בטקסט ספונטני של הדוברים. דומה שהעדויות נסמכו על שאלות של מראיינים, אף שהשאלות עצמן אינן מצויות בטקסט. המראיינים, כך נראה, כיוונו את הדוברים להדגיש יסודות שיש בהם כדי לחזק את מסריו הרצויים של הספר. אמצעי אחד היה המחשה: מקצת העדויות סיפקו תיאורים מפורטים, ריאליסטיים מאוד, שנועדו לתת לקורא את ההרגשה שהוא נמצא במקום ההתרחשות ממש. אמצעי אחר היה השימוש באמוציות: עדויות מסוימות התמקדו בתיאור ההשפעה הרגשית של האירועים הנסקרים. עוד אמצעי התאפיין בהדגשת לקחים: עדויות אלו חידדו את מהותה של ההתגייסות וראו במי שהתגייסו מעין מכונות אנושיות שבשעת האמת דקות אך ורק במעשה שנדרשו לעשותו. שלושה אמצעים אלו ניכרים למשל בעדותו של מאיר לינדמן, שנהג באוטובוס אגד מתל אביב לירושלים ותיאר את מותו של אחד מנוסעיו, רחמים אבא קלנטרוב, מיריות שנורו לעבר האוטובוס. האמצעי הראשון משתקף בתיאור כל תנועותיו של ההרוג מרגע שפגע בו הכדור ועד למותו. השני מתמקד בתגובת הנוסעים, שגורלם היה מסור לחלוטין בידי של לינדמן הנהג: 'הנוסעים היו נרגשים מאד ונדמה היה להם שמתוך כל פרדס ומאחורי כל בית אורבים להם רובים ופצצות. כל דפיקה במכונית, כל מפץ של צמיג, היו מעוררים בהלה'. לבסוף תיאר לינדמן כיצד לא איבד את עשתונותו והמשיך לנהוג מיד אחרי הרצח: 'אבל לנהג אסור לשקוע במחשבות. אסור לו להסיח את דעתו אף לרגע קט מהגהה. אסור לו לחשוב על אשתו, ילדיו, משפחתו. תפקידו מצווה עליו: לראות אך ורק את ההגה' (עמ' 482-483).

ואולם דומה שעיקרו של הספר הוא בהבאת היבטים שונים של הנכונות להתגייס העולים מן הדברים שהשמיעו אנשים מן השורה שנחשפו למציאות היום-יום בזמן המאורעות. ההיבטים משובצים בתיאורי התרחשויות ומשקפים את תחושות העדים. אין הם מובאים בספר בצורה סדורה אלא מפוזרים בעדויות, חוזרים על עצמם באופנים שונים ובתוך כך משקפים את תכונות האופי הנדרשות ואת ההתנהגות המצופה. באופן זה הם מתרגמים בעבור הקורא את הרצוי לשפת המצוי ומצטרפים יחדיו לשורת לקחים מתבקשים. יש כאן אפוא מלאכת מחשבת של עריכה: הלקחים אינם 'נמסרים' לקורא ברשימה מרוכזת אלא נספגים באופן ספונטני ולא מסודר במהלך הקריאה. דרך זו יעילה במיוחד משום שהיא גורמת לקורא להפנים את התובנות המבוקשות ואינה 'מטיחה' אותן בפניו.

העדויות עצמן הן עדויות אותנטיות. וגם אם הבנו העדים במידה מסוימת את המציאות, אין בכך כדי לפגום באותנטיות של הדברים, שהרי הספר ביקש לשקף את נקודת מבטם הסובייקטיבית של העדים, כלומר בעיקר את האמוציות שניעורו בהם. עם זאת, יש לציין שניכר שהעדויות עברו עריכה קפדנית שהגביה את הניסוחים וייפתה את הטקסטים מתוך כוונה לשזור בהם נימות נוספות של בהירות ואולי אף להוסיף להן נופך של דרמטיות. קשה להניח שהעדים יכלו כולם להתנסח בלשון הגבוהה הנקטת לעתים בספר. מקצתם היו עולים חדשים והעברית לא הייתה שגורה בפיהם, ואחרים לא היו אנשי מלל. אפשר למנות שבעה ערכים המשתקפים בעדויות. חשוב להדגיש שהכותרות המופיעות להלן הן שלי ואינן מופיעות בספר:

- א. תקווה. 'אל יאוש, חברים! השדה לא יישאר בשיממונו. מחר יצא הטרקטור ופילח וחרש. אחריו יבוא הזורע – ותשוב ותעלה חיתת זהב לאור שמש פז. יהיה לחם בעמק חפר' (אחרי שרפת שדות בעין החורש, עמ' 498). שלא כמו סיזיפוס, שלא הייתה שום תוחלת בעמלו, כאן יש אמונה בהצלחה בסופה של הדרך.
- ב. אחדות. 'ערב ערב מתגייסת המושבה [...] לשמור על הנפש ועל הרכוש. יוצאים בני עדות וגילים שונים. [...] לפי חוש פנימי עושה כל אחד את חובתו. שפת הלב והרגש היא השולטת' (פתח תקווה, עמ' 516). סוד עצמתה של האחדות בכך שהפרט שולח את עצמו למשימה מתוך תחושה ולא מתוך מחשבה.
- ג. שותפות גורל. אם האחדות היא המסגרת, שותפות הגורל היא התוצאה האקטיבית שלה. 'ערב ערב הננו מביטים איש בפני רעהו, מי יודע על מי יוטל הגורל בלילה זה' (עטרות, עמ' 510). הגורל מבטא את הנכונות להתמסר לצרכיו של הכלל המאחד, ואם צריך – לשלם מחיר אישי.
- ד. התמדה. ההתמדה מבטאת את היכולת להתמודד עם הסכנה למרות רפיון הידיים הטמון בשגרה. 'אנו ממשיכים בעבודתנו בכל ענפי המשק. ביום עובדים ובלילה שומרים. העייפות הינה חלק מהווי הימים האלה ומתרגלים אליה' (כפר יחזקאל, עמ' 504).
- ה. נחישות. 'כאחוזי טירוף התפרצנו לבין העצים הבוערים והתחילה עבודה שלא תישכח מאתנו לעולם. כמה מרץ וכוח, כעס ורוגז, עקשנות ומרי גילתה "פלוגת סער" זו [...] והשתלטה על השריפה!' (אחרי שרפת שדות בכפר החורש, עמ' 498). בשעת המעשה אין לחשוב על המאמץ המושקע אלא על תוצאותיו בלבד. בדרך זו הצלחה מובטחת.
- ו. התגברות על פחדים. 'הד עמום של קול נפץ. [...] מחשבה רודפת מחשבה: מה חבוי בקול הזה? המוות? [...] האוון עשתה את שלה: היא שמעה. עתה – קור רוח, התור להיגיון' (בעת שמירה במושב היובל, עמ' 507). הרגש, שהוזכר לא אחת, נוטע באדם מרץ, אך יש רגעים שבהם דוחק ההיגיון את מקומו ומבטיח שליטה.
- ז. הקרבה. 'שמעתי את צעדי המתרחקים, מהירים ובטוחים. כך הולך אדם הנכון למות בעד החיים' (עין חרוד, עמ' 521). זוהי הליכה המבטאת את פסגת האומץ, כי ההולך יודע מראש עד כמה מוחשית הסכנה שהוא נחשף אליה ורק סיבה אחת

מניעה אותו: הידיעה שבזכות מותו שלו, של הפרט, יינצלו חיי האחרים. בדברים אלו טמון רכיב סמוי של חשיבה קדם-פשיסטית, המצוי כנראה ביסודה של כל חברה מגויסת: הכלל הוא רקמה אורגנית חיה והפרט הוא תא בתוכה; הרקמה כולה לעולם נשארת חיה, אך כדי לקיימה נדרש לעתים מותו של תא זה או אחר בקרבה; המוות מחזק אותה ולכן אין להתנגד לו.

לצד שבעה היבטים אלו מופיע ערך נוסף, שאמנם אינו מהדהד בעדויות, כנראה מפני שההמונים התקשו יותר להפנימו, אבל הוא שב ועולה בדבריהם של הכותבים מן העילית הפוליטית והאינטלקטואלית של השמאל: ההבלגה. ערך זה היה תמצית הדרישה למשטור רגשות במובנו הרחב של מושג זה: לא רק כיבוש הרגש, אלא גם הפנייתו לנתיבים שהועילו לחברה המגויסת מתוך אמון חסר פקפוק בראייתה הנכוחה של העילית המכוונת.¹⁶ כך כתב אליעזר שטיינמן, מבכירי הסופרים של התקופה: 'כן. ואף על פי כן התאפקות, אם כי נגדשה הסאה'. שטיינמן ביטא הבנה ל'היסוסים [...] בדבר התועלת הצפויה ממידה טובה זו למחזיקים בה' והיה ער לקושי 'לרסן לתכלית זו לא רוח פרטית אחת, אלא המון רוחות גועשים, ערב רב של יחידים, הנבדלים זה מזה במזגיהם ובתכונותיהם' (עמ' 373). ואכן, ככל שהתמשכו המאורעות החלו כוחות לוחמים חדשים, כגון פלוגות השדה או פלוגות הלילה המיוחדות, להראות נטייה לאקטיביזם ביטחוני. נטייה זו ניכרה גם בקרב מקצת אנשי תנועת העבודה.¹⁷ הצורך לרסן אותם ילך ויגבר עם הזמן.

הנקרולוגים

הסיפא של הספר מייחדת מקום רחב לנקרולוגים, הספדי החללים. בספר מוזכרים 108 חללים שנהרגו עד 10 באפריל 1937, מועד סיום עריכתו של הספר. אין חלל, ואפילו האפור ביותר, שברכה חסס לא טרחה למצוא מישהו שיכתוב דברים לזכרו. במחקר שהתפרסם לאחרונה נוגעת עפרה כהן-פריד בשאלת הזיקה בין הנצחת החללים כיחידים ובין הנצחתם כקבוצה המסמלת את הערכים ואת המטרות שלמענם נפלו. ההנצחה האישית תורמת לבניית ההנצחה הקולקטיבית – צָבָר נרטיבים של יחידים הופך את האמוציות הפרטיות של מנציחיהם לאמוציה קולקטיבית. קוד האבל שהתפתח בארץ דרש איפוק והתמקדות בגבורה ובחוסן. לדברי אודי לבל, השכול הוא משאב פוליטי על-זמני המשרת את צרכיה של מדינת הלאום, וההנצחה מסייעת אפוא לסרטוט סלקטיבי ומכוון של גבולות המיתוסים

16 Arlie Russell Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, University of California Press, Berkeley, CA 1983. על המתח שבין רגשות הפרט לרגשות הקולקטיביים ראו: Michelle Z. Rosaldo, 'Toward an Anthropology of Self and Feeling', in: Jennifer Harding and Deidre E. Pribram (eds.), *Emotions: A Cultural Studies Reader*, Routledge, Milton Park, Abingdon, Oxon, New York, 2009, pp. 84-99

17 אורי בן-אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1956-1936, דביר, תל אביב 1995, עמ' 40-46.

הלאומיים.¹⁸ על יסוד דברים אלו אפשר לבחון את הספר ולמצוא בו עקרונות שעיצבו כמה מדפוסייה של תרבות ההנצחה הישראלית בשנים שלאחר מכן. כל קרבן, ואחת היא כמה אפור היה בחייו, ואף אם נהרג מכדור תועה ולא משום שחירף את נפשו, היה במותו ל'חלל' ולמגויס. מושג ה'נפילה' הניח בהכרח אקטיביות. כל חלל שנהרג נחשב בהכרח חלק מהקולקטיב הלאומי העברי ומת אפוא למענו. קטעי ההנצחה זיקקו מדמות החלל את התכונות החיוביות שהיה אפשר למצוא בה, ולו תכונות אישיות 'רגילות'. כך היה סיפורו של כל חלל ללקח, למופת – גדול או קטן – למען הנשואים. ומשום כך לא היה מותם של הקרבנות לשווא. ראוי לציין שסרטוט הדיוקנאות אינו חף ממגמתיות: חללים מתנועת העבודה תוארו בהרחבה, ואילו אחרים מוזכרים לא פעם בקיצור ובענייניות, מתוך התמקדות בניסבות מותם יותר מאשר באישיותם. ניכר כי מחשבה רבה הושקעה בעריכת הנקרולוגים בספר. שלא כמו העדויות, שנמסרו בגוף ראשון, ההספדים נכתבו בגוף שני או שלישי ולרוב סיכמו גם את מכלול חייו ומעשיו של החלל. את המספידים, חברים או בני משפחה, השאירה חבס עלומים: במקרים רבים צוין רק שמם הפרטי, או השם בראשי תיבות, ולעתים לא הוזכרו כלל.

כדי לבסס את מטרות הגיוס הרצויות היה לחבס חשוב להתמקד בדרכי התנהגות. עניינה היה המכלול הערכי המשתקף בדמותו של החלל, כלומר הוא עצמו שימש רק אספקלריה למסגרת הרחבה של התרבות העברית המגויסת. מבט כולל על ההספדים הפרטיים אמור היה ליצור בעבור הקורא סטריאוטיפיזציה של האתוס המגייס באותם ימים. האפיון הסטריאוטיפי נדרש לחבס משום שהתמונה המקובצת והאחידה שנבנתה העצימה את תחושת הלכידות וצדקת המטרה. חבס השאירה לקורא, כמו במקומות אחרים בספר, תפקיד פעיל: לספוג את הערכים מתוך הקריאה בטקסטים ולעבד מהאמוציות תובנות באשר לדמותו של העברי הרצוי.

אפשר לזהות תריסר ערכים רצויים שעולים מקריאה בנקרולוגים. שישה מהם נוגעים לערכיו של האדם המגויס ושישה אחרים נוגעים לערכי החברה המגויסת בכללותה (גם כאן הכותרות הן שלי). ואלה הם ערכיו של היחיד:

א. ויתור על תועלת אישית. רבים מהחללים לא מצאו ערך בבניית קריירה אישית אלא בהתמסרות שקטה לעשייה למען הכלל הלאומי. דוד שאמבאדאל, שהיה עובד חברת החשמל ונרצח ביפו בזמן עבודתו, היה בן של מורה והפסיק את לימודיו בגולה כדי לעלות ארצה. 'הרדיפה אחרי קאריירה מזהירה והאידיאל להגיע למדרגת מהנדס לא משכו את ליבו. הוא ידע כי מקומו במשפחת הפועלים בארץ ישראל, הבונים כמו 'ידיהם' (עמ' 639). יצחק קליצ'בסקי, שהוא וחברו יואש היו 'השניים' המפורסמים שנפלו בהרי אפרים, 'לא נדחה לבין רודפי רווחים בימי הגאות בארץ, אלא מצא את מקומו בשורת שומרי השדות בעמק יזרעאל' (עמ' 662).

18 עפרה כהן-פריד, ומי יזכור את הזוכרים: אבות ואימהות כותבים על הבנים ששכלו במלחמה, רסלינג, תל אביב 2019, עמ' 16-20; אודי לבל, הדרך אל הפנתאון: אצל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, כרמל, ירושלים 2007, עמ' 42-45.

- ב. צניעות. חיה פרוינד, חברת רמת הכובש שנהרגה על משמרתה כאתתית בגיל 23, 'לא הבליטה את עצמה בציבור. נדמה: בינונית, בת העם. אך כולה שופעת מרץ, אחריות וסבלנות וכל מעשיה מחושבים, מלאי התלהבות' (עמ' 670). ד"ר לוי ביליג, מזרחן ואיש האוניברסיטה העברית, נורה למוות בירייה שחדרה את חלונו. יצחק בן-צבי תיאר אותו כ'איש תם, הממית עצמו באוהלה של תורה' (עמ' 673). יוסף כץ, שנהרג בהיותו בן 16, כתב: 'מחליט אני [...] לחיות חיים פשוטים, חיי עמל [...] בועת אפיים לעבוד' (עמ' 656).
- ג. סיפוק מהתרומה. דוד דומברובסקי, פועל בן 20, שתמך כלכלית בהוריו משום שאביו נכלא במחנה ריכוז, 'כתב לחברים כי בגרמניה לא עשה דבר בשביל הארץ ועתה גא הוא שעלה בידו לעשות משהו' (עמ' 647).
- ד. מסירות. תכונה זו שבה והודגשה בהספדים רבים. אליעזר וטנשטיין, שמכוננית ערבית דרדרה את רכבו מהכביש, היה 'בעל מרץ, לא ידע פחד, מסור היה לתנועת העבודה. מילא את חובתו לעמו ולארצו בנאמנות' (עמ' 642). המסירות התבטאה במקרים רבים בדבקות בשגרת העמל גם במקומות שנחשבו למסוכנים. על מרים פינק, אחות שנרצחה בריות בבית החולים בשעת עבודתה, נכתב: 'גם כשפרצו המאורעות נשארתי על משמרתך, מיאנתי לעוזבה בגלל הסכנה והחלטתך זו מילאת בתוקף' (עמ' 669). נחמה צדק, חברתה לעבודה, 'לא חפצה לחזור לעבודתה. לבה ניבא רעה, אך היא התעודדה [...] וחזרה לבית החולים, כי הן תורה הערב לשמש את החולים – ואיך תתנכר לתפקידה?' (עמ' 670).
- ה. נחישות ואומץ. תכונות אלו נתפסו ככורח להשגת המטרות. גד אביגדורוב, איש השומר בעברו, שנפל בהגנה על מושבתו מצפה, 'היה מאלה שאינם יודעים פירושו של אי אפשר. עושה מלאכתו ואינו נרתע' (עמ' 666). אליעזר וטנשטיין אמר יום לפני מותו כי 'חרפה תהיה לכולנו אם הנוער [...] לא ידע לעמוד בפני כל סכנה' (עמ' 642). חיים ברוק, שנדקר בגבו כששב בגפו משמירה ודימם למוות בשדה, כתב בפנקסו בכוחותיו האחרונים 'הכל בעד חירותנו' (עמ' 683).
- ו. הקרבה. זו הייתה הקשה שבדרישות הגיוס, שכן מחירה היה החיים עצמם, אך אנשים היו מוכנים לה והלכו לקראתה בעיניים פקוחות. שמעיהו קרמר, נהג בחברת תנובה, שנסע להוביל חלב ליפו למרות הסכנה, העיד כי הוא 'מוכן תמיד להקרבה עצמית למען הכלל, להסתכנות' (עמ' 640). אנשל קמחי, שנורה מן המארב בפרדסי חדרה כששב מעבודתו, כתב ביומנו: 'מתאווה אני שבדמי ונשמתי אגן על עמי' (עמ' 658). יצחק קליצ'בסקי ויואש זולר, שומרים בהרי אפרים, 'דרשו עזרה והיא לא ניתנה, והם המשיכו ללכת לקראת המוות הבטוח' (עמ' 662). חיא דהאן, שומר יערות ליד טבריה, סיפר ערב מותו כי ערבים הבטיחו לרצוח אותו אם ישוב ליער, 'והפעם – אמר, כשעל פניו בת צחוק ילדותית – בוודאי ימלאו את הבטחתם. אף על פי כן הלך. ולא שב' (עמ' 680).

ואלה הם הערכים הכלליים של החברה המגויסת הקיימים בנקרולוגים:

א. חשיבות המטרה. ישראל ורטהיים עזב את משפחתו בפולין ועלה לארץ לבדו. הוא נהרג מפליטת כדור. 'לפני מותו ביקש שנכתוב לילדתו היחידה [שנשארה בפולין] כי אביה מת בשמירה בארץ ישראל' (עמ' 660). הוריו של דוד דומברובסקי כתבו לחבריו: 'הוודאות שדוד [...] היה מוכן לתת את חייו על ארץ ישראל [...] מזככת ומקלה את כאבנו' (עמ' 648).

ב. חזון. ערך זה ביטא מטרות רחוקות, שטרם נגלו לעין. חברו של אברהם בן יהודה, שנרצח ביריות על אוטובוס מירושלים לעטרות, כתב: 'כשיבוא לפני ילדו [...] וישאל: בעבור מה נרצח אבי? אוציא את מניית מפעלי הים [...] ואגיד: בעבור זאת. בעבור הרצון לנמל עברי חופשי' (עמ' 651).

ג. אחדות. יצחק ילובסקי, אופה שנרצח ביריות כשיצא מקולנוע אדיסון בירושלים, יצר 'בדרכיו וביחסו לחברים [...] הרמוניה ידועה בתוכנו. הרגשנו עצמנו קשורים יותר איש לרעהו [...] משפחה גדולה, יען כי הוא היה המדריך המוסרי והאציל עלינו מרוחו' (עמ' 644).

ד. שותפות גורל. במציאות זו קיבל הפרט ברצון את הגזרה למלא שליחות למען הכלל. דוד דומברובסקי כתב כי 'צו הגורל הוא וכל אחד מאתנו מוכן למלא את מקומו' (עמ' 648). שותפות הגורל לא ביטאה בהכרח את התקווה לעתיד, שהתגלתה בהיבטים אחרים של החברה המגויסת, אלא דווקא את אימת ההווה, כפי שכתבה חיה פרוינד במכתבה האחרון לאחיה: 'אחרי יום עבודה בחום לוהט [...] והנה חושך. [...] יושבים בחושך ומחכים ליריות. ככה זה, חביבי, ומי יודע מה ילד יום?' (עמ' 671).

ה. עמל. רבים מהחללים הציגו את העמל כדבר משמעותי בחייהם. על חיים גולוביצקי, שנהרג בהתקפה על עטרות, נכתב כי 'מרכז חייו היה המעשה, העבודה' (עמ' 654). אנשל קמחי העיד כי 'אין לי עוד פחד מעבודה כי נתנסיתי כבר בעבודות הקשות ביותר בפרדס ולא נסוגתי' (עמ' 659). אביגדור קופרמינץ, שנרצח בעת שעבד בכניין ערבי ביפו, המיר את מקצוע ההוראה בעבודת הטיחות: 'זה המגוהץ לפנינו פניו ובגדיו היו עתה מלוכלכים לרוב בסיד וטיט' (עמ' 639).

ו. רעות. את הרעות הציג הספר בעיקר מצד הנתינה, ולא הקבלה. יחיאל חיימוביץ, שנהרג בשמירה בפרדסי כפר סבא, 'התבלט [...] בהיותו מוכן לעזור בכל מקרה, אפילו כשסכנת נפש הייתה בדבר' (עמ' 660). גם את גרשון מושיוב, סטודנט שנהרג בהתקפה על קרית ענבים, זכר אחד מחבריו ברגע של נתינה: 'האם לא יחף וטוב לב נשא, בשעת טיול לים המלח, על כתפיו הרחבות את החברים אל הסירה לבל ירטיבו את נעליהם?' (עמ' 671).

'קובץ "השומר"

הספר

הקובץ יצא לאור בשנת השלושים לייסוד השומר. כ־85 אחוזים ממנו מושתת על עדויות חברים, רובן מפורטות מאוד. לכן, אף שהתכוון לבטא חוויה קבוצתית,¹⁹ מודגשים בו מקומו של הפרט, מעשיו ותחושותיו הרבה יותר מאשר בספר מאורעות תרצ"ו. אף שראה אור בתרצ"ח, בזמן שהמאורעות עדיין הטילו על היישוב צל כבד, המאורעות עצמם אינם נזכרים בו. הקובץ מכוון כולו לעבר, אך ייתכן שיש בשתיקתו אמירה. אולי ביטא בשתיקה זו את הציפייה שנוער שנות השלושים – ובייחוד הנוער של תנועת העבודה – יבין מעצמו שעליו לראות בשומר דגם מכונן כיוון שהציב את אמות המידה – מסירות והקרבה – וקיים אותן הלכה למעשה.

מאפיינייה התרבותיים של אגודת השומר

אפשר לזהות בקובץ שישה מאפיינים תרבותיים²⁰ שמשקפים את התפיסה שהשומר היה קבוצת עילית תרבותית ומתוות דרך. מרביתם לא נועדו לגייס המונים אלא כווננו לעילית. גם כאן הכותרות הן שלי והמאפיינים מבצבצים מבין השורות.

א. אליטיזם. בפתח דבריה בקובץ כותבת מניה שוחט, כמתבוננת מהצד בקבוצה שהיא עצמה הייתה חלק ממנה: 'אותי משך עוז־רוחם של האנשים האלה, אמונתם הנפלאה בכוחותיהם, האידיאליזם שלהם, שלא ראיתי דוגמתו, ונכונות האנשים להקריב את עצמם בלי חשבון' (עמ' 75). ההתפעלות העצמית הזאת, ההתרפקות על ייחודה של הקבוצה, שבה וחוזרת בספר, למשל אצל רחל ינאית: 'האשימונו בצחצחנות, בגאוונות וגדרנות, ואמנם [...] היה עוד משהו המעלה והמכפר על הקטנות ועל החולשות – הייתה זו האמונה התמימה המעוררת את הפרט למעשי גבורה והקרבה' (עמ' 551). תחושת הראשוניות, האמונה שאין עליה עוררין שחברי השומר 'שותפים למעשה בראשית' (קפלנסקי, עמ' XVI), חיזקו את נימת האליטיזם. עילית זו תפסה את עצמה גם כמי שיוצרת תרבות וערכים ועל כן הספר מעמעם את השלילי שבה,²¹ ולצד זאת מחדד את רכיב התרומה הערכית.

עילית השומר מוצגת אפוא בספר כתמצית האיכותית של תרבות הגיוס. היא מסרה את עצמה לקולקטיב הלאומי, אך בה בעת הקפידה להיבדל ממנו. חברי השומר היו קבוצה נבחרת, סגורה וסודית ולכידותה הייתה מקור גאוותה: 'כל זמן שאנשים

19 אפילו שמות העורכים, שלמה קפלנסקי, יצחק בן־צבי וישראל שוחט, מובלעים במבוא (עמ' XI).

20 מושג זה נראה לי נכון יותר מאשר 'ערכים' בהקשרו של הספר, אף שמרבית המאפיינים הם בביורו גם ערכיים. 'ערך' מבטא בעיקרו מטרה ואילו מאפיין מצביע על אורחות חשיבה ודפוסי התנהגות.

21 אלרואי, 'משרתי המושבה או רודנים גסי רוח'.

חברים לא רק ברעיון כי אם גם בחייהם, אי אפשר שיהיו זרים או שונאים אפילו אחרי מריבה', כתב מנדל פורטגלי (עמ' 30). הלכידות התבטאה גם בתחושה של שותפות גורל: 'אם אתה רק עיף וחלש אין לך אפשרות שלא לעבוד [...] אחרת תעונה על ידי המחשבה שחברך, החלש לא פחות ממך, קם ויצא לעבודה' (צבי נדב, עמ' 448). חיה קרול הסבירה כי 'עם נפילתו של חבר לא היו ילדיו יתומים כי "השומר" מילא להם את מקום האב' (עמ' 267).

ערך הגיוס היה אפוא טבעי לעילית, אך לא הוא שעמד במרכז אלא ה'יסודות' שלמענן התקיימה: 'בנין המולדת, רעיון, עבודה, כסף והגנה עצמית' (מניה שוחט, עמ' 75). כל אלה עשו את השומר לאגודת מופת באמצעות כוחו המחנך של המעשה: 'היתה ל"השומר" השפעה פסיכולוגית גדולה [...] שלא באה מתוך הטפה אלא מתוך עצם קיומה של האגודה ומעשיה' (מניה שוחט, עמ' 76). 'השומר', כדברי צבי נדב, 'יצר אוריה של גבורה מוסרית ומסירות נפש, והרוח הזאת הפכה חלשים לגיבורים ואמיצי לב' (עמ' 469). גישה זו הייתה אנטי-אינטלקטואלית במובהק.

ב. העשייה והכבוד כביטויים ללאומיות. הפירוש שהעניקו חברי השומר ללאומיות זוכה לתיאור ממצה במבוא של שלמה קפלנסקי לספר. מדבריו עולה שהשומר ראה ברגנרציה גנטית ותרבותית של העם היהודי תנאי לבניין המולדת, בפוליטיזציה דרך המשלבת את הרעיון וביצועו, ואותו עצמו כנושא הפיד: 'הליכה אל העם, או לפני העם [...] שינוי כל ערכי וסדרי חיינו [...] נכונות להקרבה עצמית לשם גאולת העם והאדם' (שלמה קפלנסקי, עמ' XII). השומר ראה בשמירה 'צירוף של שני יסודות: רעיון העבודה העצמית ורעיון ההגנה העצמית' (שם). תפיסת הביטחון כרכיב הכרחי של העבודה ייחדה אפוא את השומר. המהפכנות הייתה בהכרח לערך משלים: 'בלי אדם חדש לא תיתכן חברה חדשה, בלי רוח של העפלה והתקפה מהפכנית לא תקום שום מהפכה' (שם).

היה בלאומיות צד מעשי של עשייה – השמירה, אבל גם צד אמוציונלי, תחושת האדנות. תחושה זו קיבלה ביטויים שונים. ביטוי אחד נגע לכבוד: 'לא השמירה על הרכוש הפרטי [...] משך בעיקר את לב השומרים, כי אם השמירה על כבוד ישראל' (שלמה קפלנסקי, עמ' XIII). ביטוי אחר נגע לחירות: 'הרגשת החופש הייתה חזקה במידה כזו, שלא שמת לב למצב הפרוע אשר מסביבנו' (קיילה גלעדי, עמ' 135). השליטה בגורל אף היא ביטאה אדנות: 'כה פשוטה וכה טבעית הייתה האמונה [...] הכל נכבש בעבודה ובשמירה' (רחל ינאית, עמ' 532). היו שנאבקו להשגת שליטה עצמית: ישראל גלעדי הצהיר שהוא חפץ להתחשל ו'מאז הלך יחף על קוצים ואבנים, חרק שינים ולא עישן. כך חינך את עצמו עד היותו במשך הימים לאיש הברזל' (ישראל שוחט, עמ' 568).

עוד ביטוי של אדנות היה היכולת לשמור על הרכוש. יחזקאל ניסנוב היה אומר לאיכרים שבהמותיהם נגזלו: 'איך זה שנשארת בחיים והבהמות אינן? בוז לך!' (ישראל גלעדי, עמ' 350). וצבי נדב כתב: 'אוי ואבוי לחבר אילו היו גוזלים ממנו בהמה והוא נשאר בריא ושלם בגופו' (עמ' 441). הנשק נתפס כנכס סמלי, חלק בל

ייתכן מגופו של השומר. כדברי ישראל שוחט: 'כשהצליחו הצ'רקסים להקיף את "השומר" היהודי ולחנקו עד אפיסת כוחו, לא דאג "השומר" לחייו, כי אם את הרובה הידק אל חזהו לבל ייגזל על ידי התוקפים. הרובה היה סמל הכבוד שלו ושל חבריו' (עמ' 572). צבי ניסנוב שכב פצוע למרגלות תוקפיו, שניסו לשרוד את נשקו, 'אך הוא רבץ בכל גופו על הנשק ונאבק בשארית כוחו' (אליעזר קרול, עמ' 253). כך היה הכבוד למושג שמבטא על פי תפיסת השומר את תמצית הלאומיות. בין השאר התבטא הכבוד בהפגנת אומץ לב ובתעוזה: יצחק הוז כתב, למשל, שערביי סולם 'החלו לרחוש לנו רגשי כבוד' אחרי שהשומרים תקפו אותם (עמ' 165). אלכסנדר זייד טען שהבדואים נוכחו לדעת 'כי אות הקלון "בני המוות" הוא נחלת העבר. הרוכבים שלנו עברו זקופים וגאים בדרכים' (עמ' 86). גם צבי נדב כתב ש'ידיעת הרכיבה הערבית, המשחק בחרבות וב"מאוזרים" [...] והשליטה בהם עשו רושם על שכנינו' (עמ' 439). זלמן אסושקין תיאר כיצד 'בכל מקום עברנו בדרכנו לנגב עשינו רושם כביר' (עמ' 186), ומאיר ספקטור הסביר כי 'בישיבה זו עצמה [על הסוסה] היה כוח השפעה אשר השליט סדר בסביבה' (עמ' 225). גם דמות המנהיג הכריזמטי הקרינה כבוד. כזה היה ישראל שוחט: 'הם היו נתונים כולם להשפעתו האישית וישמעו לו' (קייילה גלעדי, עמ' 136).

ג. תרבות הביטחון. זו כללה ארבעה מאפיינים: הגנתיות, מסירות, נחישות והקרבה. ההגנה דרשה מחברי השומר תכונות מיוחדות של גבורה, ובהן התמדה וסבלנות, שליטה עצמית ושליטה במרחב, חוסן ומסירות. לדברי מניה שוחט 'הקנתה השמירה לחברים אומץ לב וזהירות וטיפחה את ההכרה כי השמירה לעצמה איננה עייק, כי אם רק צעד לתכלית נעלה יותר' (עמ' 76). המסירות למשימות שהטילה האגודה על חבריה הייתה צריכה להיות מוחלטת. ישראל גלעדי הסביר לחיים פיינברג 'שכל חבר צריך להיות מוכן להקריב את ענייניו הפרטיים לשם ענייני "השומר"' (עמ' 237). דבורה דרכלר, לדברי בן-יוכבד, 'באה לחזית, ובחזית הולכים בלי טענות למקום ששולחים' (עמ' 390). הנחישות השתקפה בסיפורי הקרב. ישראל רומרשטיין חצה לבדו את הירדן במרדף אחרי שודדים, וכשנהרגה סוסתו הסתתר מאחוריה 'ומשם הדף את התוקפים' (חיה-שרה חנקין, עמ' 159). ברלה שוויגר, אף שהיה לבדו, 'התייצב מול הרבים. [...] ירו בו, פצעוהו פצעים רבים, והוא לא נרתע. לא ברח מן המערכה' (רחל ינאית, עמ' 418). ההקרבה התבטאה כבר בסממתו של בר גיורא, ארגון האם של השומר: 'בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום'. היא כרכה יחד, לדעת אלכסנדר זייד, גבורה ואכזריות (עמ' 86). הדם סימל תמיד בנרטיב הביטחון את הנכונות להקרבה. כדברי שלמה קפלנסקי, 'את אדמת הגליל הרווה דם חללי "השומר" הראשונים' (עמ' XIV). עוד הוסיף שלחברים הייתה 'נכונות להקרבה עצמית לשם גאולת האדם והעם' (עמ' XII). מניה שוחט מצאה בקרב חברי השומר 'נכונות [...] להקריב את עצמם בלי חשבון. [...] התמכרות לרעיון עד לידי הקרבת כל העניינים האישיים' (עמ' 75). תכונה זו מתחדדת על רקע המוות הפסיבי של רבים מהחללים במאורעות תרצ"ו.

ד. חוסן נפשי. החוסן הנפשי היה בגדר הכרח לחברי השומר משום שהם 'באו לארץ פראית שהצדק השורר בה הוא הרובה והכוח' (חיים פיינברג, עמ' 235). הוא התבטא באימוץ מאפייני הגבריות האירופית – תושייה, אומץ לב, אצילות נפש, חברותא גברית ותחרותיות²² – אף שהמושג 'גבריות' עצמו נעדר מהשיח של היישוב. אליעזר קרול הדגיש את השליטה העצמית והיושרה הפנימית: 'חמש המצוות של השמירה: אל-פחד, משמעת גמורה, [...] דיבור אמת, דיוק במילוי הפקודות, [...] מסירות ואמון לחבר' (עמ' 252). צבי נדב חיזק את הדברים: 'היינו דורשים מחברינו אומץ לב, שקט פנימי, הכרת המצב ושיקול דעת. למלים מפוצצות כמו גבורה או גיבור היינו בזים' (עמ' 459). החוסן הנפשי ניכר היטב גם כלפי חוץ: 'הפקיד העיף עין על חברות הפועלים ונגרע. העיניים המביעות אומץ והחלטה השיבו לו תשובה מספיקה' (דוד בן-גוריון, עמ' 332).

ה. רומנטיקה. כמו במרבית התנועות הרדיקליות, הרומנטיקה הייתה חלק מהותי ובלתי נפרד מתרבות השומר. כאילו, כתבה רחל ינאית, 'צמחה לנו נשמה יתרה, נתווסף לנו משהו מיוחד. [...] כאילו זה רק עתה כאן נולדו וצמחו החברים' (עמ' 531). הרומנטיקה התבטאה במשיכה חסרת גבולות אל האמוציונלי, אל היופי האקסטטי ואל הסכנה המתאגרת. כך נוצר חיבור בין הרומנטיקה של השומר לאליטיזם, וגם להקרבה – שההקצנה נטעה בה ממד של פטליות שנשזרו בה יחד התרוממות רוח ודיכאון. הרומנטיקה התבטאה גם בקיומה הסמלי של נפש אחת המשותפת לקבוצה כולה. כבר בעת הקמת בר גיורא 'רגש אחד תקף על הנאספים. הם היו בעיניהם כמו במעמד הר סיני' (יצחק בן-צבי, עמ' 63). חברי האגודה היו קשורים בקשר סימביוטי ליסודות של טבע וכוח: האדמה, הנשק (שכבר נזכר לעיל) והסוסה, 'כי היא אשר תחלץ את רוכבה מכל צרה ותציל אותו ממוות [...] רואה, מבינה ומרגישה את כל המתרחש' (מאיר ספקטור, עמ' 225). שיא הטבע האקזוטי היה בעיני החברים הגליל: 'מתק אוירו של הגליל, רכסי הריו ובדידות עמקיו [...] השרו קסם מיוחד על אנשי "השומר" ושזרו חוטי רומנטיקה עדינים בינם ובין הצפון ההררי של המולדת' (שלמה קפלנסקי, עמ' XIX). רחל ינאית תיארה כיצד בגליל 'כל גבעה, וכל הר, כל מראה מרהיבים עין, ולי נדמה כי נהייתי צעירה באלף ואלפי שנה' (עמ' 534). רומנטיקה נקשרה גם בנשות השומר. קפלנסקי מצא בהן 'גבורה חרישית: [...] רכות וענגוגות ונשי חיל אמיצות לב' (עמ' XV). זו נקודה רבת-חשיבות: עצמתן לא נבעה ממעשיהן אלא מיכולת האיפוק שלהן.

ו. מקומו התרבותי של האחר. ספר מאורעות תרצ"ו מסרטט דמות חד-ממדית של אחר, דמות הערבי איש הכנופיות הנושא איבה, חורבן והרס. הספר מוציא מתחום דיונו כל דמות אפשרית אחרת. אין נזכרים בו לא הערבי שאינו משתתף

22 יאיר זלטנרייך, 'עיצוב הדימוי הגברי של האיכרים במושבות הגליל: התקופה הראשונה (1882-1939)', סוגיות חברתיות בישראל, 12 (2011), עמ' 6-31.

במאורעות, לא הבריטי ולא היהודי שהתחמק מציווייה הלא־רשמיים של החברה המגויסת או שלא השתייך לתנועת העבודה. קובץ 'השומר' שונה ממנו בשני היבטים. ראשית, דמות האחר בו מורכבת ורבת־פנים; שנית, הוא מציג שני טיפוסים של האחר: ערבי ויהודי. הסיבה היא שספר מאורעות תרצ"ו הציע ראייה חלקית, שטחית משהו, שנדרשה רק לצד החיובי בחברה המגויסת. מודגשת בו דיכוטומיה בין אויבים לידידים. תפיסת הגיוס שלו הושתתה על נכונות, לא על יכולת, ועל כן כל מי שחפץ להיות מגויס ולתרום את חלקו התקבל בברכה. לא כך קובץ 'השומר', שביטא דרישה לאיכויות אישיות שלא כל אחד התברך בהן. בהשאלה אפשר לומר שספר מאורעות תרצ"ו שימש לגיוס טוראים ואילו קובץ 'השומר' שימש לגיוס מפקדים. על כן היה קובץ 'השומר' תובעני וביקורתי הרבה יותר מספר ממאורעות תרצ"ו. כותביו התבוננו בהתנשאות על הבלתי־ראויים, ואלה התגלמו בספר בדמותם של איכרי המושבות, בייחוד בגליל. כלומר האיכרים ייצגו את האחר היהודי. 'אנשי הגלות הם ומעשי גלות בידיהם. [...] זה כמה פרוחה מתוכם נשמתם היתרה ונשתיירה רק נשמת החול', פסק דוד בן־גוריון (עמ' 323). צבי נדב ראה בהם נצלנים: 'האם זו מטרנתנו? האם אנו מקריבים את מיטב שנות חיינו ואת חיי חברינו בכדי לעזור לאלה לעבור מעסקי חנוונות למעמד של בעלי קרקע ובעלי עבדים?' (עמ' 442). נדב התרעם על איכרי סג'רה, שלמרות קרבנות השומר החזירו למושב את השמירה הערבית (עמ' 441). איכרי מטולה תוארו כפחדנים, אנטיזוה של אנשי השומר האמיצים: כשנכנסו הדרוזים למטולה הם 'ראו את המתנחלים אחוזי הפחד מציצים אליהם מן החלונות' (יגאל, עמ' 94). כשחיפשו התורכים את יוסף לישנסקי במטולה מצאה קיילה גלעדי את אחד האיכרים חבוי בביתו, 'רועד מפחד וקורא תהילים. על כל הדברים שדיברתי אליו ענה שאין זה עניינו ושאיננו רוצה לדעת שום דבר' (עמ' 144). איכרי כפר תבור לא היו טובים מהם: הם חששו מכל מפגש תקיף עם הערבים (פז, עמ' 519), ומתוך פחד עשו סולחה עם המוגרבים על אף המלצת השומר (ישראל גלעדי, עמ' 13-14). שלא במקרה, תואר הכפר כדוחה: רחל ינאית מצאה בו 'עשן וצחנה', שהשתלבו ב'עריה הכללית' (עמ' 536).

כאמור, גם הערבי גילם את האחר. הוא היה אויב מר, אבל אנשי השומר העריכו אותו משום שהיה מקומי ומושרש ומשום שהייתה לו תרבות לחימה בעלת קודים ברורים של כבוד. הם כמהו להתחבר לילידידות שביטא: 'מאיר'קה היה בקי במנהגי הארץ, היה שולט בשפה הערבית ויושב על הסוסה באין דומה לו, ונשמתו מלאה אהבה לזהות לשירה ולטבע' (מאיר ספקטור, עמ' 222). צבי נדב התוודה כי 'הבדואים קרובים לי יותר מכל חוגי הערבים. חיבתתי וכיבדתי אותם כי עוד נשאר אצלם אומץ לב, מוסר מסוים, רגש של כבוד ואצילות' (עמ' 505). הערבים הזכירו לו ולאחרים את הקוזקים, שחיו חיי לוחמים חופשיים בכפריהם (מנדל פורטגלי, עמ' 33). נדב וכמה חברים הרהרו אפילו, ספק ברצינות, באפשרות להינשא לבדואיות שתלדנה להם בנים 'ובמשך דור אחד יקום שבט גדול וחזק, שבט "השומר"' (צבי נדב, עמ' 501). גם בדברים אלו טבועה כמובן נימה רומנטית חזקה.

סיכום

שני הספרים נועדו לשאת מסרים לרבים. בקובץ 'השומר' ציין העורך במפורש שמטרתו לשמש 'ספר עם, מאיר נתיבות ומכשיר חינוכי' כדי להטמיע ולבסס את שלושת ערכי השומר: 'הכיבוש, היצירה [היינו אקטיביזם] וההגנה' (עמ' IX). אף ששאב מלקחי העבר, העניק לעובדות דגשים חדשים ומעובדים. ביסודו של דבר היו ערכיו אותם ערכים שחרט על דגלו גם ספר מאורעות תרצ"ו.

שני הספרים העמידו את תרבות הגיוס במרכז, בעיקר על רקע מאורעות הדמים, אבל לכל ספר דגשים משלו, כך שבסופו של דבר זוכים הקוראים לראייה רב-ממדית. ההבדלים ביניהם התבטאו למשל בתיאור החללים – קובץ 'השומר' הדגיש את תעוזתם, ואילו ספר מאורעות תרצ"ו הדגיש שקיבלו עליהם את צו הגורל; בתיאורי האחר הערבי, שאצל משה בילינסון היו רוויי כעס, ואילו אצל אנשי השומר נמסכה בהם הערכה רבה; בהצגת הקהילה, שבקובץ 'השומר' הייתה חבורה פנימית אינטימית ובספר מאורעות תרצ"ו קבוצה לאומית רחבה אך אנונימית. קובץ 'השומר' ראה בתרבות הגיוס מעשה גאולה שנעשה מתוך החלטה ובחירה, כפי שעולה למשל מדבריו של ישראל שוחט, החותמים (במקרה?) את הספר. שוחט תיאר בלגלוג כיצד האיכרים הזקנים במושבות, שהשומר כה בו להם, 'ראו באימה כבושה את בניהם הנמשכים ללכת בדרכי השומרניקים' ונאלצו בעל כורחם לחזות בתהליך שהניע השומר, ובו 'בן מרד באביו ובת מרדה בבית אבותיה' (עמ' 583). ספר מאורעות תרצ"ו, לעומת זאת, ראה את בניית הארץ בראש ובראשונה כגזרת גורל. בדבריו של משה בילינסון, שנבחרו לחתום את הספר, נאמר: 'העם העברי [...] יבנה את ארצו. הוא לא יירתע אחרונית, כי לא נשאר אחריו שום גשרים. הם נשרפו. אין לאן לסגת אחרונית. רק דרך חיים אחת לפני ישראל – לארצו. בדרך זו ילך ויהי מה, גם אם תהיה מכוסה קרבנות כולה. אין מנוס ואין מפלט ואין ברירה. הצו ההיסטורי יעשה' (דבר היום, 17 במאי 1936, מצוטט בעמ' 696). דברים אלו היו הד לדבריו של ברל בתחילת הספר וחיזקו אותם. כך העניק קובץ 'השומר' מקום מרכזי לנחישותו של היחיד, איש המופת, שסימן את הנתיב והראה כיצד יש ללכת בו, לעומת ספר מאורעות תרצ"ו, שהתמקד בהמונים שנעו לעבר מטרה שהייתה תוצאה פטלית של הנסיבות ההיסטוריות. פטליות זו, שהחריפה בשל המאורעות, עשתה את החברה המגויסת לערובה, אולי היחידה, לא רק להגשמת החלום הלאומי אלא גם להישרדותה הפיזית של הקבוצה האתנית היהודית. לצד כל אלה גלומים בספרים גם כמה יסודות סמויים רבי-עצמה. הם יוזכרו בקצרה, אף שכל אחד מהם ראוי למאמר בפני עצמו.

התעלמות מהשפעות טרנס-לאומיות. החברה המגויסת העברית לא הייתה מנותקת כלל ועיקר מהשפעת שתי התרבויות האירופיות של התקופה, המרקסיזם והפשיזם. עם זאת – ולא במקרה – הן אינן מוזכרות בספרים. אולי לא הבחינו העורכים בקיומן של השפעות אלו ואולי העדיפו להניחן עלומות. עם השפעות אלו אפשר למנות, למשל, את הממשק המעורפל בין דמוקרטיה לאי-דמוקרטיה שאפיין את התרבות המגויסת

האירופית, את התפיסה הפשיסטית בדבר 'האדם החדש', את תפיסת העילית כאוונגרד, את משמעויותיה הרגישות של התפיסה הסובייטית שלפיה המטרה נעלה מן האדם, ועוד.²³ האמוציות ככלי מגייס. השימוש באמוציות העצים וביסס את מה שוויליאם רדי מכנה 'משטר רגשי', מסגרת שמטילה על אמוציות תפקיד של כפייה משום שהיא מתרגמת אותן לערכים – יסודות מגייסים – שמוחדרים באמצעות 'פולחנים' תרבותיים.²⁴ בספרים הנדונים כאן חמישה יסודות כאלה: מטרה, שהייתה בניית המולדת; סכנות, שחודדו בדמות האחר חורש הרע; דרך רצופת קשיים מאתגרים; קבוצה, שהתאפיינה בלכידות ללא פשרות וללא תנאים; רטוריקה רומנטית שנשענה על מוטיבים קיצוניים כמו סכנה, נחישות, הקרבה ומוות. בכל היסודות נכרכו יחדיו ערכים וצרכים כדי לטשטש בכוונה את הגבולות ביניהם.

הענקת משמעות חדשה לתפיסת הביטחון. הביטחון הוצג מחדש ובמשנה תוקף בשני הספרים כרכיב מרכזי ברפרטואר האמוציות של החברה ביישוב. לכן התעצמה הדרישה התרבותית מהיחיד ומהחברה לרסן את רגשותיהם ולהגיב באיפוק לסכנה, לאבדן או לאבל. תחושת הסכנה הקיומית שועתקה מהגולה לארץ ישראל, אבל התגובה הנדרשת הייתה מעתה נחישות וגבורה ולא בכינות ופחד.²⁵

זיהוי בין אחדות לנאמנות. הדברים נאמרים במובלע, למשל אצל ברל או ישראל שוחט, אבל משמעותם ברורה: האחדות היא כורח, ומי שאינו שותף לה הוא 'אחר'. ובמילים אחרות: מי שאינו בונה – הורס. מסד האחדות היה הגיוס. גישה זו נמצאת גם בתרבויות אחרות, כעולה למשל מדבריו של רנג'יט גוהא על תרבות האיכרים בהודו הבריטית. בשעת חירום נתפסה ההשתתפות הפעילה דבר שבהכרח ומי שלא השתתף נתפס כבוגד פסיבי.²⁶

אופי התפיסה העצמית. העילית כמושג תרבותי נוכחת בשני הספרים. קובץ 'השומר' הבחין במובלע בין שייכות לשוויון: השייכות נבעה ממושגי האחדות ושיתוף הפעולה הלאומי, אבל השוויון, כעולה מבין שורותיו של קובץ 'השומר', היה יכול להתקיים רק על ידי מחיקתן של הזהויות הייחודיות, ומחיקה כזו לא התקיימה: היו יחידים, כמו בני עילית השומר, שיכלו לעשות יותר ועשו כן. ספר מאורעות תרצ"ז העניק פרשנות מעממת

23 לדיון מתודולוגי בחקר השפעות טרנס-לאומיות ראו: Eckhardt Fuchs and Eugenia Roldán, 'Introduction', in: Idem (eds.), *The Transnational in the History of Education: Concepts and Perspectives*, Springer International Publishing, Cham 2019, pp. 1-48

24 William Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, p. 129

25 אורית רוזין מצביעה על התבססות התפיסה הזאת בשנים הראשונות למדינת ישראל: Orit Rozin, 'Infiltration and the Making of Israel's Emotional Regime in the State's Early Years', *Middle Eastern Studies*, 52, 3 (2016), pp. 448-472

26 Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*, Oxford University Press, New Delhi 1999, pp. 199-200

עיצוב תרבות מגויסת: ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ 'השומר'

למושג השייכות: הייתה שיתופיות לאומית, שהתבטאה בגורל ובמעשה, אך לא שיתופיות פוליטית. עוד מאפיינין של התפיסה העצמית, שניכר בשני הספרים, הוא התבוננות עצמית מתוך התפעלות בלתי פוסקת. כך טופח מה שאפשר לכנותו 'נרקסיזם קולקטיבי': חברת מופת שינקה את עצמתה מתוך עצמה.

